

STANISŁAW WAŁACH

Rys historyczno-gospodarczy lasów orawskich

Историческо-хозяйственный очерк оравских лесов

Historical and economic outline of Orawa forests

Lasy na terenie Górnej Orawy do połowy XVI w. były częścią wielkiej Puszczy Karpackiej na południowych stokach Karpat, sięgającej tu do Zwolenia na Słowacji. Lasy te należały do Królestwa Węgier. Na głównych pasmach górskich niepodzielnie panowały bory świerkowe, w niższych partiach przeważały lasy jodłowe, buczyny, jaworzyny. Do dziś na południowych stokach Babiej Góry, Syhlca, Policy można spotkać grupy buczyn i pojedyncze buki. O istnieniu tu buczyn świadczą również nazwy lokalne, jak Bucznik, Bukowinka, Buczynki, Bukowina. Również na Działach Orawskich można spotkać jeszcze pojedyncze buki i jawory. W dolinach potoków panowały olsze i jesiony. Na terenie Kotliny Orawskiej niepodzielnie występowały bory sosnowe, wokół znajdujących się tam torfowisk wysokich.

Przez tę pierwotną puszcze w wieku XIV, a z pewnością i wcześniej, prowadził trakt handlowy z Krakowa przez Myślenice, Zabornię do Twardoszyna na Słowacji i dalej na południe. Dowodem na to jest Statut Solny Kazimierza Wielkiego z 1386 r., w którym Kazimierz Wielki nakazuje kupcom sprzedawanie soli wielickiej na terenie Polski, a w Jabłoncu ustanawia strażnika solnego.

Drugi trakt prowadził z Twardoszyna doliną rzeki Biała Orawa, Półhorzanka przez przełęcz Glinne, Jelesnię do Żywca, o czym jest wzmianka w dokumentach w Zamkach Orawskich z 1520 r. Przed przybyciem na teren Górnej Orawy głównej fali osadnictwa naturalne hale, polany śródleśne wypasane były przez stada owiec i kóz wędrujących pasterzy wołoskich. Część pasterzy „nomadów” z biegiem lat osadziła się na tym terenie zachowując gospodarke pasterską i typ osadnictwa tak zwanego wołoskiego (*ius valacorum*). Kiedy pod koniec pierwszej połowy XVI w. właścicielem Orawy został możny ród Thurzonów, nastąpiła intensywne kolonizacja Górnej Orawy, uprzednio nie zaludnionej, i już na przełomie XVI i XVII w. cała Górna Orawa była zasiedlona. Osadnictwo to rekrutowało się z północnych stoków Karpat z Królestwa Polskiego (z regionu żywieckiego, oświęcimsko-zatorskiego i siskiego). Puszcza Karpacka na tym terenie stopniowo ulegała pod ciosami siekiery osadnika pod użytki

rolne i wypas. Zostały wycięte i wykarczowane lasy w najdogodniejszych położeniach. Pierwotna puszcza utrzymała się jedynie na głównych pasmach górskich, a na terenie niżej położonym tylko na stromych stokach jarów. Bory sosnowe utrzymały się na podmokłym i wilgotnym terenie wokół wielkich torfowisk, gdzie użytkowanie rolnicze nie było możliwe. W drugiej połowie XVIII w. ludność Górnej Orawy wzrosła trzykrotnie, a areal użytków rolnych i pastwisk był największy na terenie powstałych wsi. Powierzchnia lasów znacznie zmalała. Nie zmieniła się natomiast powierzchnia lasów należących do wielkiej własności Zamków Orawskich.

Od roku 1615 część lasów, polany śródleśne, hale należące do Zamków Orawskich były przez Zarząd Zamków dzierżawione wsiom orawskim. W paśmie Babiej Góry-Policy było dzierżawionych 534 ha hal i polan, a wypas w lesie odbywał się na powierzchni ok. 140 ha przylegającej do polan. Niekorzystny wpływ wypasów na lasy trwał przeszło 300 lat. Już pod koniec XVIII w. w r. 1775 ze względu na duże szkody wyrządzane wypasem władze Zamków były zmuszone do pewnych ograniczeń, wydzielając określone tereny, na których mógł odbywać się wypas bydła. Następnie z końcem XVIII w. zabroniono wpuszczania bydła na poręby, zabroniono wypasu kóz w lesie, a spotkane tam kozy mogły być zastrzelone. Zabronione było również łupienie kory drzew, karczowanie pni i grabienie ściółki. Za nieprzestrzeganie umowy o wypas i podanych w niej zakazów karę ponosiła wieś lub dzierżawca. Nadzór nad wykonaniem umowy pełnili strażnicy gór, a następnie zorganizowana służba leśna.

Od najdawniejszych czasów lasy dostarczały drewna na opał, na budownictwo mieszkalne i gospodarcze osadników, jak i na potrzeby Zamków Orawskich, budynków administracji, budynków gospodarczych, na wyrób gontów, a także na sprzedaż.

W drugiej połowie XVI w. drewno zaczęło nabierać coraz większego znaczenia gospodarczego. Zarząd Zamków zaczął organizować wyręby lasu. Wyręby dokonywane były w najstarszych drzewostanach, a wyrąb odbywał się następująco: wojewoda (naczelnik) zamkowych wałachów (pasterzy wypasających owce na halach należących do Zamku) wyznaczał partie starodrzewu do wyrębu. Wyręby i zwózkę drewna wykonywali poddani Zamku z poszczególnych wsi pod kierunkiem wojewody wałachów. Wyrąbane drewno zwożone było do prymitywnych tartaków, gdzie było przecierane na bale i deski.

Wyrabiano również gonty, które były wysoko cenione w handlu. Przerobione drewno używane było na własne potrzeby i na sprzedaż. Dalszy transport przerobionego drewna odbywał się spławem rzeką Orawą i rzeką Wagiem w celach handlowych.

Wojewoda wałachów zajmował się również sprawami łowieckimi, pasterstwem. Jemu też podlegali strażnicy gór (*custodes montium*). Byli to poprzednicy obecnych gajowych.

Po śmierci ostatniego z rodu Thurzonów, Emeryka, w 1626 r. dobra Zamków Orawskich zgodnie z nadaniem ich przez cesarza Rudolfa nie mogły być podzielone pomiędzy pozostałe rodzeństwo. Powstała więc wielka współwłasność — Komposesoriat Orawski. Tą współwłasnością

od tego czasu zarządzał dyrektor wybierany spośród współwłaścicieli tych dóbr. Pierwsze wybory odbyły się 5 VII 1626 r.

W związku z rozwojem nauk leśnych oraz zwiększającym się zapotrzebowaniem na drewno zachodziła konieczność prowadzenia racjonalnej gospodarki leśnej.

Na przełomie XVII i XVIII w. zamiast wojewody zatrudniono wykształconego leśnika zwanego „magister silvarum”; jemu przydzielono geometrów, którzy dokonali pomiarów lasu.

W latach 1775—1776 przeprowadzono podział lasów dóbr orawskich na lasy gdzie można było wypasać bydło oraz na lasy gdzie dokonywano wyrębów drewna użytkowego i opałowego. Następne pomiary lasów odbywały się w latach 1818, 1826, 1834. Na podstawie pomiarów geodezyjnych przeprowadzono taksację lasów i ustalono powierzchniowy rozmiar użytkowania rębego. Lasy Komposesoriatu podzielono na nadleśnictwa, leśnictwa, obchody leśne, oddziały i pododdziały, uwzględniając konfigurację terenu. Pozyskanie drewna odbywało się na zrębach zupełnych o łącznej powierzchni 190 ha. Przy następnych pomiarach i taksacjach powiększono powierzchnię zrębów do 230 ha. Drewno sprzedawano na pniu różnym kupcom drzewnym i firmom handlowym na podstawie umów wieloletnich. Drewno z lasów orawskich było wysokiej jakości, było więc poszukiwane na rynkach drzewnych. Pozyskiwane drewno było częściowo używane na własne potrzeby, na budowę nowych osad leśnych, mostów, na remont budowli administracyjno-gospodarczych Komposesoriatu. Dla usprawnienia wywozu drewna wybudowano w tym czasie szereg dróg głównych i bocznych zrywkowych. Wybudowano wiele bindug, zapór dla usprawnienia transportu wodnego drewna, przez regulowanie ilości wody wypuszczanej ze zbiorników. Zaczęto wprowadzać najnowsze metody gospodarki leśnej.

Po zniesieniu poddaństwa w Monarchii Austro-Węgier w 1848 r. wsiom orawskim jako ekwiwalent za prace wykonywane na rzecz Zamków Orawskich przydzielono część lasów należących do tych zamków. Dla wsi na polskiej Górnej Orawie przydzielono 2844 ha lasów. Wsie Jabłonka, Chyżne, Piekielnik otrzymały lasy w Borach Orawskich, wsie Zubrzyca Górna, Bukowina Podszkle na stokach Policy, wsie Zubrzyca Dolna, Lipnica Mała u podnóża Babiej Góry, Lipnica Wielka w dolnej części wsi w „Krzywoniu”. Początkowo lasami tymi zarządzały „Gminy Urbaryalne”. Następnie gospodarką leśną zajęły się wybrane Zarządy Lasów Urbaryalnych poszczególnych wsi spomiędzy udziałowców. Pomiar i wydzielanie tych lasów trwały dość długo. Ustawą z r. 1871 uwłaszczenie uprawomocniło się.

Po uwłaszczeniu chłopów w dobrach Zamków Orawskich Zarząd Dóbr stracił bezpłatną siłę roboczą w ilości 200 tys. dni roboczych. W nowej sytuacji był więc zmuszony do dalszego usprawnienia organizacji zarządzania całym majątkiem. Teraz główny dochód musiały dawać lasy. W unowocześnieniu gospodarki duże zasługi położył inż. leśnik Wiliam R o w l a n d, będący głównym zarządcą lasów (1864—1883). Gospodarowanie odbywało się wg metody saskiej opracowanej w Akademii Leśnej w Tharandt w Niemczech, która to metoda była już stosowana w innych krajach Europy.

W r. 1879 ukazała się Węgierska Ustawa Leśna Nr 31, wg której Zarząd Lasów Komposesoriatu był zobowiązany prowadzić gospodarkę leśną. Oprócz innych zmian Ustawa wprowadziła podział lasów na lasy gospodarcze i lasy ochronne. Lasy ochronne zostały wydzielone na wysokości od 1200 m n.p.m. do 1500 m n.p.m. Lasy ochronne zostały oznakowane. W lasach ochronnych zabroniony był wypas bydła, karczowanie pni, zbiór gałęzi, pobór żwiru, łamanie kamienia, pobór gliny. Na południowych stokach Babiej Góry powierzchnia lasu ochronnego wynosiła 146 ha. Ustawa wprowadziła również jako obowiązującą nomenklaturę węgierską (poprzednio była w użyciu nomenklatura niemiecka, a w początkach gospodarowania w lasach obowiązywała łacina).

W czasach kiedy pozyskanie drewna przeprowadzane było jedynie na własne potrzeby Zamków i w okresie pozyskiwania drewna w małym rozmiarze i w celach handlowych odnowienie lasu odbywało się sposobem naturalnym z wykorzystaniem samosiewu. Wycinano pojedyncze przestoje lub odsłaniano odnowienia naturalne. Kiedy użytkowanie zaczęło wykonywać zrębami zupełnymi, tam gdzie nie było odnowień naturalnych, zręby odnawiano siewem na stromych stokach, natomiast na terenie równym i o małym nachyleniu łączono prace odnowieniowe z uprawą rolniczą. Polegało to na uporządkowaniu powierzchni w pierwszym roku przez spalenie gałęzi i odpadów, przekopaniu gleby i sadzeniu ziemniaków. W drugim roku na tej powierzchni siano owies i ikrzycę (dwuroczne „ruskie żyto”, *Secale cereale* subf. *multicaule*) oraz siewem pełnym nasiona świerka. W jesieni zbierano owies. W następnym roku siewki świerka rosły pod osłoną ikrzycy. Ikrzycę zbierano w jesieni sierpem, a na powierzchni zrębowej zostawały 2-letnie sadzonki świerka. Tam gdzie nie można było wykorzystać zrębu pod uprawę rolną odnowienie zrębu odbywało się w oryginalny sposób: po uporządkowaniu zrębu glebę z grubszą przekopywano lub przepędzano po zrębie owce albo bydło celem zranienia gleby. Tak przygotowaną glebę obsiewano świerkiem, pełnym rzutem. Następnie znowu przepędzano po obsianej powierzchni owce lub bydło. Wgnięzione w glebę nasiona dawały dobry wynik. Te sposoby siewu przetrwały do 1860 r., a siew — z uprzednim wykorzystaniem powierzchni zrębowej rolniczo — w niektórych lasach Komposesoriatu trwał do 1880 r. i dłużej.

Po r. 1860 powstała nowa tendencja odnowienia lasu. Zamiast siewu zaczęto stosować sadzenie świerka i innych gatunków lasotwórczych, ponieważ dostrzeżono pewne ujemne strony odnawiania lasu siewem. W planach gospodarczych na lata 1880—1890 w ogóle stosowanie odnowienia naturalnego zakazano, ponieważ jest to proces długi i przy usuwaniu pojedynczych drzew powstają duże szkody. W lasach Komposesoriatu stosowano więc sadzenie i siew przy odnawianiu zrębów, a nie zniszczone odnowienie naturalne przy wyřębie było również uznawane.

Udział gatunków przy odnawianiu zrębów był następujący: Św 70—80%, Jd 20—30%, ok. 10% liściaste Jw., Jś., Wzg. Buk pozostawał w składzie tylko z odnowienia naturalnego.

Szkółki do produkcji sadzonek zakładano na glebach urodzajnych w różnych położeniach, wybierano teren w miarę możliwości równy, o róż-

nej powierzchni w zależności od warunków terenowych, tak aby sadzonki były wysadzane w tych samych warunkach glebowo-klimatycznych.

W potrzebne nasiona do obsiewu zrębów i szkółek zaopatrywano się z własnych drzewostanów, wyłuszczenie szyszek odbywało się we własnych wyłuszczeniach. Przy odnawianiu zrębów w latach 1865—1875 stosowano więźbę $1,9 \times 1,9$ m, po roku 1875 $1,5 \times 1,2$ m. Na powierzchniach z dobrym nalotem stosowano więźbę $1,5 \times 1,5$ m. Ten sposób zagospodarowania lasu przetrwał do I wojny światowej.

Po I wojnie światowej Uchwałą Rady Ambasadorów w Spaa w Belgii z 20 VII 1920 r. została ustalona granica państwa pomiędzy Polską i Czechosłowacją. Polsce przyznano 13 wsi z Górnej Orawy. Z własności Komposesoriatu Zamków Orawskich na tym terenie przypadło 2412 ha, w tym 1879 ha lasów gospodarczych, 147 ha lasu ochronnego, 12 ha użytków rolnych, 4 ha łąk, 102 ha pastwisk, 234 ha hal, 34 ha innych użytków. Masa drewna na pniu wynosiła 328 176 m³.

Skarb państwa postanowił wykupić tę powierzchnię, która znalazła się w granicach Polski. Do czasu załatwienia wykupu został utworzony Zarząd Dóbr Orawskich z siedzibą w Zubrzycy Górnej. Pierwszym zarządcą tych dóbr został inż. B e d e r n i k. Sprawa wykupu lasu trwała dość długo z powodu dużych trudności, jakie sprawiło odszukanie współwłaścicieli tych dóbr. Jak wynika z protokołu wykupu współwłaściciele zamieszkiwali na terenie Czechosłowacji, Węgier, Austrii i Francji. Ostatecznie protokół wykupu został podpisany w r. 1933. Powstało wtedy Nadleśnictwo Orawa z siedzibą w Zubrzycy Górnej. W tym czasie nadleśniczym był inż. J u l i a n E m i n o w i c z. Nadleśnictwo podlegało Dyrekcji Lasów Państwowych we Lwowie. W okresie międzywojennym wybudowano budynek administracyjny, nadleśniczówkę, gajówkę „Królowa”, leśniczówkę „Smietanowa”. Osady leśne otrzymały połączenia telefoniczne z biurem Nadleśnictwa w Zubrzycy Górnej.

Pozyskiwanie drewna odbywało się zrębami zupełnymi w okresie wiosennym i letnim. Po ścinie drewno na zrębach łuszczono i korowano. Sprzedawano je różnym firmom i kupcom drzewnym. Wywóz drewna odbywał się z reguły w okresie zimowym. Odnawianie zrębów było wykonywane sadzeniem. Stosowano również częściowo przed odnowieniem użytkowanie rolnicze w sposób poprzednio opisany.

Od 1936 do 1939 r. Nadleśnictwem zarządzał inż. Z y g m u n t G r o b l e w s k i.

W okresie II wojny światowej cała polska Górna Orawa została przyłączona do powstałego Państwa Słowackiego. Lasy Nadleśnictwa Orawa włączono do Nadleśnictwa Póľhorze. Gospodarowanie lasami w zasadzie nie uległo zmianie. Drewno ze zrębów zakupywane było przez kupców drzewnych, przecierane w tartakach prowizorycznych w Lipnicy Wielkiej, na przywarówce w Lipnicy Małej na Kralówce i w Jabłonce. Surowiec na papierówkę manipulowano na składzie w Jabłonce. W tym okresie wybudowano osadę leśną w Lipnicy Wielkiej na Stańcowej. Niższy personel leśny w czasie okupacji pracował na swoich stanowiskach. Leśniczym na tym terenie został inż. J ó z e f T r e n d a z Czechosłowacji.

Polska Górna Orawa oswobodzona została przez wojska radzieckie

w marcu 1945 r. Po przesunięciu się frontu teren objęło wojsko polskie, a z nim i administracja polska.

Po wojnie pierwszym organizatorem Nadleśnictwa Orawa był inż. Feliks Kobyliński oraz ówczesny gajowy miejscowy Józef Szpak, który po przejściu frontu z pozostałym polskim personelem leśnym zabezpieczał pozostały surowiec drzewny, budynki biurowe i mieszkalne Nadleśnictwa.

Po powołaniu inż. Kobylińskiego do Ministerstwa Leśnictwa stanowisko nadleśniczego objął ponownie inż. Zygmunt Groblewski. Nadleśnictwo Orawa wchodziło w skład Dyrekcji Lasów Państwowych w Krakowie. Lasy Nadleśnictwa Orawa od r. 1946 do 1950 były lasami Uniwersytetu Jagiellońskiego, a następnie Wydziału Leśnego Akademii Rolniczej w Krakowie.

Dekretem PKWN z 1944 r. upaństwowiono lasy o powierzchni powyżej 25 ha. Na terenie Orawy upaństwowiono lasy Parafii Rzymsko-Katolickiej w Podwilku i Jabłonce oraz kompleks leśny „Bembeńskie”, który w związku z wykupem lasów Komposesoriatu został sprzedany prywatnym właścicielom (Maj i Krieger z Bystrej Podhalańskiej). Przejęte zostały również lasy należące do spadkobierców sołtysiej rodziny Moniaków w Zubrzycy Górnej. Kompleks leśny „Kamionek” i „Syhlec”.

Aktem prawnym Rady Ministrów z 30 X 1954 r. został utworzony Babiogórski Park Narodowy. W związku z tym Nadleśnictwo Orawa przekazało do BPN 410 ha, tj. szczytową partię Babiej Góry z reglem górnym stanowiącym las pierwotny.

Po wprowadzeniu tych i innych drobnych zmian powierzchnia Nadleśnictwa Orawa wynosiła 2127 ha i składała się z 10 kompleksów leśnych, w tym 8 kompleksów rozrzuconych wśród lasów prywatnych w poszczególnych wsiach. Lasy Nadleśnictwa zostały podzielone na 3 leśnictwa: Police z 4 kompleksami, Smietanowa z 3 kompleksami leśnymi, Stańcowa z 4 kompleksami leśnymi.

Skład gatunkowy lasów Nadleśnictwa Orawa przedstawia się następująco: Św 93,5%, Jd 3%, So 3,8%, inne gatunki (Bk, Jw, Olsz) 0,7%. Zasośność na 1 ha wynosi 320 m³, przeciętny roczny przyrost masy drewna — 4 m³. Na terenie lasów Nadleśnictwa wyodrębniono następujące typy siedliskowe lasu: LMg 39,6%, BMg 45,6%, BWg 14,8%. O jakości drzewostanów świadczy fakt, że wybrano tu 100 ha drzewostanów nasiennych oraz 75 drzew doborowych Św.

Lasy Nadleśnictwa Orawa, znajdujące się w dobrych warunkach klimatyczno-glebowych, przy właściwej gospodarce osiągają dobry przyrost masy, są na ogół zdrowe, odporne na szkodliwe czynniki zewnętrzne. Przy stosowaniu rębni przerębowej uzyskuje się tu dobre odnowienia naturalne.

Pozostałe lasy na terenie polskiej Górnej Orawy należą do prywatnych posiadaczy na terenie poszczególnych wsi oraz do wspólnot leśnych urbanalnych wsi, które otrzymały je z uwłaszczenia i zostały wydzielone z lasów wielkiej własności Zamków Orawskich. Lasy indywidualne są położone na terenie poszczególnych wsi w miejscach, gdzie warunki terenowe nie pozwalają na produkcję rolną i obejmują strome zbocza, jary, teren podmokły i miejsca odległe od wsi. Większe kompleksy leś-

ne, zwarte, znajdują się na terenie borów orawskich, na Wielkim Dziale, na stokach Syhlca, wzdłuż granicy państwa z CSRS w Lipnicy Wielkiej, w Podwilku, rejon Danielek, i w pasie granicznym ze wsią Sidzina.

Powierzchnia lasów indywidualnych wynosi 7237 ha, lasów wspólnot leśnych 2844 ha. Ogółem powierzchnia lasów prywatnych wynosi 10 081 ha. Skład gatunkowy tych lasów przedstawia się następująco: Św 68⁰%, So 23⁰%, Jd 7⁰%, Bk 1⁰%, inne liściaste 1⁰%. Skład gatunkowy lasów indywidualnych i wspólnot leśnych w stosunku do przeważającego typu siedliskowego, jakim jest Lg i LMg, wykazuje niski odsetek Jd i Bk oraz innych gatunków liściastych. Jak już wspomniano gatunki te wycięte z pewnością w okresie intensywnego osadnictwa na przełomie XVI i XVII w. nie odnowiły się naturalnie i już nie wróciły na swoje stanowiska.

Zasobność na 1 ha w lasach indywidualnych posiadaczy wynosi ok. 220 m³, a w lasach wspólnot leśnych urbaryalnych ok. 250 m³. Przeciętny przyrost roczny na 1 ha w lasach niepaństwowych szacuje się na 3 m³.

Obecnie na terenie polskiej Górnej Orawy cała powierzchnia leśna wynosi 12 618 ha, w tym lasy indywidualne — 7237, lasy wspólnot leśnych — 2844, lasy państwowe — 2127, lasy Babiogórskiego Parku Narodowego — 410.

W 1938 r. lesistość regionu Orawy wynosiła 22,2⁰%, obecnie wynosi 38,1⁰%. Korzystny wzrost lesistości o 15,9⁰% w ciągu 45 lat jest wynikiem w głównej mierze wykonanych z niemałym trudem przez Nadleśnictwo Orawa zalesień nieużytków właściwych, porolnych, po eksploatacji torfu w borach na terenie wsi Chyżne, Jabłonka, Piekielnik, Zubrzyca Górna ok. 500 ha oraz mniejszych powierzchni na terenie pozostałych wsi orawskich. Na zwiększenie powierzchni leśnej wpłynęło również zalesienie samosiewem enklaw i półenklaw, gruntów użytkowanych rolniczo, a oddalonych od wsi, szczególnie w borach wsi Jabłonka, Chyżne, Piekielnik w okresie II wojny światowej i po II wojnie światowej.

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych w akcji zadrzewieniowej zadrzewiono wszystkie drogi główne i nadal akcja ta jest prowadzona, co w dużym stopniu wpływa na poprawę estetyki krajobrazu.

Lasy regionu Orawy, choć oddalone od centrów przemysłu, nie są wolne od zanieczyszczeń powietrza i skutków z tym związanych. Zanieczyszczenie dochodzi do nich z południowego i północnego zachodu. Odczuwa się również zanieczyszczenie powietrza z powodu zwiększającego się ruchu samochodów na głównych trasach przelotowych z Zawoi do Zakopanego i z Zaborni do Chyżnego. Szczególnie widoczne jest zamieranie jodły w rejonie „Krowianek”. Na razie przyroda tę ilość zanieczyszczenia znosi.

LITERATURA

1. Semkowicz W.: Materiały źródłowe do dziejów osadnictwa Górnej Orawy. Część II. Zakopane: Wyd. Muzeum Tatrzańskiego 1938.
2. Jostowa W.: Pasterstwo na polskiej Orawie. Instytut Historii Kultury Materialnej PAN. Ossolineum 1972.
3. Oravsky Komposesorat. Praga 1930.
4. Kavuljak A.: Hrad Orava. Turčansky Sw. Martin 1928.

Praca wpłynęła do Komitetu Redakcyjnego 10 lipca 1985 r.